

Stanisław Dubisz

Uniwersytet Warszawski
Emerytowany profesor zwyczajny
s.dubisz@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-4784-5399

HISTORIA – KULTURA – JĘZYK. O MECHANIZMACH ROZWOJU POLSZCZYZNY¹

1

Trzy podstawowe terminy *historia*, *kultura*, *język* stosowane są w niniejszym artykule w ich podstawowych, standardowych znaczeniach (por. USJP): **historia** ‘dzieje państwa, narodu, społeczeństwa; proces rozwoju czegoś’; **kultura** ‘całokształt materialnego i intelektualnego dorobku ludzkości w całej historii, w danej epoce, w danym społeczeństwie’; **język** ‘system znaków dźwiękowych (wtórnie pisanych) służących do porozumiewania się członków danego narodu, społeczeństwa, grupy społecznej lub etnicznej; mowa’. Interesują nas tu głównie odniesienia tych terminów i kryjących się za nimi pojęć do realiów polskich, ale nie sposób pominąć także odniesień ogólniejszych. W sferze pojęciowej w ścisłym związku z powyższymi terminami pozostaje **mit** rozumiany jako ‘opowieść o powstaniu świata, bogach i demonach, bohaterach i dziejach ludzkości, będący przekazem według wyobrażeń ludzi’ (por. SMiTK). Związki te mają charakter przyczynowo-skutkowy – mit mówi o historii, wyrasta z kultury i stanowi jej istotny składnik, żyje dzięki językowi. W humanistyce postępowanie polegające na analizie, interpretacji i wartościowaniu mitów jest jedną z ważnych dróg docierania do prawdy o człowieku.

Zacznijmy zatem od mitu jednego z najstarszych i uniwersalnych, mitu o wieży Babel (z hebr. *Babilon* ‘symbol potęgi/groźby politycznej i religijnej’) – *Biblia*, *Genesis*: „[...] potomkowie Noego postanowili zbudować wieżę Babel, sięgającą do nieba. Bóg zstąpił, obejrzał budowę i – nie chcąc dopuścić do jej ukończenia – pomieszał jej budowniczym języki, by się przestali rozumieć i rozproszyli” (zob. Starowieyski 2011: 89).

---

¹ Niniejszy artykuł jest skróconą wersją referatu wygłoszonego podczas konferencji *Dialog pokoleń*, zorganizowanej przez Towarzystwo Kultury Języka, Instytut Języka Polskiego UW oraz Fundację Języka Polskiego, która odbyła się 24 X 2023 r. w Uniwersytecie Warszawskim.

Księga *Genesis* należy do najstarszej części *Biblii* (powstałej ok. XII w. p.n.e.), powszechnie przyjmuje się zatem, że ten mit uzasadniał powstanie różnic językowych jako jedna z najstarszych interpretacji tego faktu. Bez wątpienia to prawda, ale w micie o wieży Babel zawarty jest przekaz znacznie obszerniejszy i bogatszy w treści:

- a) na początku było jakieś zdarzenie, było nim przedsięwzięcie budowy wieży podjęte przez jakąś jednojęzyczną wspólnotę etniczno-kulturową (w micie określaną jako „potomkowie Noego”), podjęte dla osiągnięcia określonego celu, którym było – jak należy się domyślić – dotarcie do Boga, „ubóstwienie” człowieka;
- b) z mitu jednoznacznie wynika, że musiała już funkcjonować określona cywilizacja, która to przedsięwzięcie umożliwiła; w cywilizacji sumeryjskiej, babilońskiej i asyryjskiej znany jest typ budowli pod nazwą *zikkurat* / *ziggurat*, tj. świątyni z ołtarzem ofiarnym, umieszczonej na ściętym szczycie piramidy, będący zapewne prototypem wieży Babel;
- c) musiały zaistnieć jakieś przyczyny, które uniemożliwiły osiągnięcie zamierzonego celu: niewystarczające siły ludzkie lub środki techniczne, uwarunkowania przyrodnicze, wydarzenia polityczne, dlatego budowniczoie się rozproszyli, rozpoczęli wędrówki ludów w poszukiwaniu nowych celów i lepszych warunków bytu, co spowodowało (w wyniku oddalenia) ich zróżnicowanie terytorialne, kulturowe i językowe; w micie jest mowa o destrukcyjnym działaniu Boga, ale – jak to zwykle bywa – miało to usprawiedliwiać nieudolność ludzi;
- d) w sferze metaforycznej mit o wieży Babel jest pierwszą ludzką utopią, a zarazem symbolizuje działania totalitarne, dążące do ujednoczenia wszystkiego za wszelką cenę – działań ludzkich, myśli i języka; w tym kontekście jest to metaforyczna historia upadku Babilonu, owego „domu niewoli Izraela”.

Interpretacja mitu o wieży Babel pozwala nam wychwycić ogólny mechanizm kształtowania się języków. Jest on następujący: **zdarzenia / dzieje / historia** > **zmiany kulturowe** > **zmiany językowe**. Punktem wyjścia tego procesu historycznego jest zawsze **zjawisko pozajęzykowe** (dotyczące niejako substancji etnosu), które wywołuje **zmiany zewnętrznojęzykowe** (kulturowe – na styku etnosu oraz kodu (-ów) porozumiewania się jego członków), które z kolei ewokują **zmiany wewnętrznojęzykowe** (tj. ewolucję systemu językowego). Tezy te znajdują pierwowzór w teorii Wilhelma von Humboldta (1767–1835), uznawanego za prekursora lingwistyki antropologicznej i kognitywizmu:

Jeśli chodzi o stosunek języka do rzeczywistości, to język jest równocześnie jej odbiciem i znakiem: każdy język przykrawa i dzieli matrycę rzeczywistości na swój sposób, w procesie tym przejawia się równocześnie związek naturalny, bo przedmiot jest zawsze ten sam, tylko ujmowany jest częściowo, ale równocześnie jest i związek umowny, bo sposób przedstawiania jest różny. Jest to wyraźne dostrzeganie zasady proporcjonalności i konwencjonalności we wzajemnym stosunku strony oznaczającej i oznaczanej. Z drugiej strony język jest w stosunku do rzeczywistości zjawiskiem subiektywnym z racji postawy człowieka, ale w stosunku do człowieka

jako jednostki jest on zjawiskiem obiektywnym, bo narzucanym wolą społeczności. Humboldt podkreśla również rolę uczucia w języku, a także rolę różnych gatunków literackich, co wygląda jak przecucie funkcji ekspresywnej i impresywnej języka (Heinz 1978: 146).

Językoznawstwo na ogół interesowało się tym, co dzieje się w sferze zmian zewnętrznojęzykowych i wewnętrznojęzykowych, gdyż zgodnie z tradycją badawczą sferę uwarunkowań pozajęzykowych uznawano za domenę badań innych dyscyplin naukowych:

Rozróżniamy dwie strony historii języka: historję *zewnętrzną* (1) i historję *wewnętrzną* (2). W historii zewnętrznej pojmujemy dany język jako całość nierozkładalną i mówimy o jej losach, t.j. właściwie o losach danego zbiorowiska ludzkiego, w ten lub inny sposób ujęzyczonego. [...] Taka historia języka jest, właściwie mówiąc przedmiotem badań, zestawień, porównań, opisów i uogólnień, dokonywanych przez etnologów i historyków wogóle. [...] Taką historją zajmować się nie będziemy. Postaramy się natomiast przedstawić skrócony obraz przemian historycznych, jakie dokonywały się w ciągu wieków i w następstwie pokoleń w samym zbiorowo-indywidualnym myśleniu językowym polskim wraz z jego uzewnętrznieniem zapomocą środków świata fizycznego dla celów porozumiewania się społecznego, międzyjednostkowego (Baudouin de Courtenay 1922/1983: 100).

Dziś nie sposób jednak abstrahować od czynników pozajęzykowych w trakcie analiz z zakresu takich dyscyplin językoznawczych jak historia języka, socjolingwistyka, lingwistyka antropologiczna czy lingwistyka aksjologiczna, zatem przedstawiona wyżej interpretacja mitu o wieży Babel i wniosków z niego wynikających znajduje pełne uzasadnienie metodologiczne.

2

Gdy spojrzymy na dzieje ludzkości, to widzimy, że najczęściej występujące **zdarzenia**, wywołujące ciągi zmian kulturowych i językowych, układają się w szereg grup.

- a) Wydarzenia migracyjne (emigracje, reemigracje) – według mitu o wieży Babel migrantami stali się jej nieudolni budowniczości, potomkowie Noego, czyli Izraelici; znane są we wczesnym średniowieczu wieloletnie i wielofalowe wędrówki ludów: Hunów, Awarów, Bułgarów, Normanów, Bałtów, Słowian, które nadały nowy kształt ówczesnej Europie; z nowszej historii należy wymienić emigrację z ziem polskich, pozostających pod zaborami, w drugiej połowie XIX w. oraz na przełomie XIX i XX w., w wyniku której powstała diaspora Polonii, licząca dziś ponad 12 mln osób; z najnowszej historii Polski nasuwają się tu migracje po 1945 r. na tzw. Ziemię Zachodnie i Północne w nowych warunkach politycznych i geograficznych; ze współczesności można tu podać przykłady emigracji ekonomicznej Polaków do krajów Unii Europejskiej po 2004 r., kiedy to Polska stała się

państwem unijnym, czy też ostatnią wielką falę emigracji politycznej z Ukrainy, wywołaną agresją Rosji na to państwo. Oczywiście zawsze jest tak, że migracje są wywoływane przez jakieś inne czynniki, ale te zawsze tkwią w pozajęzykowej sferze dziejów, a migracje są w tym kontekście najważniejsze, ponieważ to one stanowią bezpośrednią przyczynę dalszych zmian kulturowych i językowych (zob. Bednarczuk 1986; Dubisz 1997; Dubisz 2020: 13–41).

- b) Wydarzenia polityczne (w tym w zakresie polityki językowej) – według mitu o wieży Babel, dążenie do osiągnięcia boskości przez potomków Noego i budowniczych wieży; z początków państwowości polskiej – chrzest Mieszka I, zapoczątkowujący przynależność jego państwa do cywilizowanej chrześcijańskiej Europy; z późniejszej historii Polski – unia lubelska 1569 r. scalająca wieloetniczne państwo; osiągnięcie stopniowo w XVI i XVII w. przez polszczyznę statusu języka urzędowego na terenie całego wieloetnicznego państwa; rozbiory i zabory Polski, w wyniku których polszczyzna rozwijała się przez 123 lata pod wpływem języków państw zaborczych; odzyskanie niepodległości w 1918 r., nowy kształt polityczno-ustrojowy państwa po 1945 r. i po 1989 r., polityka w zakresie kultury języka w drugiej połowie XX w. (por. Klemensiewicz 1974; Kurkowska red. 1981; Bajerowa 2003; Dubisz 2017: 299–364).
- c) Wydarzenia nadnaturalne i uwarunkowane cywilizacyjnie – według mitu o wieży Babel, zstąpienie Boga na ziemię; można tu także przykładowo wymienić przekazanie przez Jahwe Mojżeszowi dekalogu oraz zmieniające się w czasie uwarunkowania zewnętrzne takie jak: zasięg terytorialny zdarzeń i informacji o nich (dzięki komunikacji pieszej, konnej, parowej, samochodowej, samolotowej, elektronicznej), struktura etnosów, których te wydarzenia dotyczyły (wspólnota lokalna, plemienna, regiolektalna, narodowościowa, narodowa, globalna), kanały informacji, za pomocą których przekazywane są wieści o wydarzeniach (głos, pismo ręczne, druk, komunikatory elektryczne, komunikatory elektroniczne) (por. Jodłowski 1979; Bajerowa 1980; Krzemień-Ojak, Nowowiejski red. 2001).

Układ tych zdarzeń pozajęzykowych jest zmienny w czasie, ale zawsze ma charakter prymarny wobec pozostałych sfer – czynników zewnętrznojęzykowych i wewnętrznojęzykowych. Jakie są zatem językowe poświadczenia tej ewolucji prowadzącej do rozwoju polszczyzny? W odniesieniu do epok najdawniejszych – kształtowania się języków indoeuropejskich oraz funkcjonowania języka prastłowiańskiego – możemy jedynie hipotetycznie rekonstruować takie poświadczenia. Zapewne przedstawiciele koczowniczych plemion indoeuropejskich, przybywający ze stepowych równin Azji przed 30 w. p.n.e., mogliby o sobie mówić: **Smes k^hilvoj^khāmīs vēlāom lonk^hāom <jesteśmy człowiekami² wielkich łqk>*, jeśli przyjmiemy określoną wersję rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego. Z kolei nasi bliżsi praprzodkowie

² Tłumaczenie dosłowne, nie było wówczas w odmianie rzeczownika supletyvizmu form.

Prasłowianie mieliby już poczucie odrębności etniczno-językowej swej wspólnoty (VI w. p.n.e. – VI w. n.e), podkreślając, że **Glagoljemъ jedinomъ ъзыкѣmъ – mŕvimъ jedinojŕ mŕvŕ <mówimy jednym językiem – mówimy jedną mową>*. Dopiero z epoki przedpolskiej, poczynając od IX w. n.e., kiedy to w Mikulczicach nad Morawą Cyryl i Metody rozpoczęli swą misję krzewienia chrześcijaństwa wśród Słowian państwa wielkomorawskiego, mamy bezpośrednie zapisy w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Słowiańskojęzyczne perykopy układają się w swego rodzaju wyznanie wiary: *Ty jesi Bogъ mojъ, spasъ mojъ, zaštĭtnikъ mojъ. Ty jesi životъ našъ. Ty Bože vъ vĕkъ prebyvaješi. Leta tvoja ne iskončajŕtъ sę. Ne imĕješi ni otъ kŕdu že načĕtka. Čĕdo tvoje jesmъ Bože <Ty jesteś Bogiem, zbawicielem moim, obrońcą moim. Ty jesteś naszym życiem. Ty Boże przez wieki przebywasz. Lata twoje nie kończą się. Nie masz znikąd początku. Dzieckiem twoim jestem Boże>*. Pierwszy historyczny okres rozwoju polszczyzny – okres staropolski (X/XI w. – XV/XVI w.) – przynosi pierwsze pisemne poświadczenia rozwoju tego kodu językowego, który dziś nazywamy językiem polskim. Z końca XII w. pochodzi zapis pierwszego zdania po polsku: *Daj, ać ja pobruszę, a ty poczywaj <Daj, ja poobracam żarna, a ty odpoczywaj>*, a XIII w. przynosi już zabytek pięknego hymnu i zarazem pieśni religijnej: *Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiena Maryja / U twego syna Gospodzina matko zwolena Maryja! / Zyszczy nam, spuści nam / Kyrieleison. <Matko boża dziewico, przez Boga sławiona Maryjo / Twego syna Pana materńko ukochana Marjo! / Ziść nam, ześlij nam / Kyrieleison>*. To ciąg czynników pozajęzykowych, poczynając od chrztu Mieszka I w 966 r. przez rozwój państwowości pierwszych Piastów, doprowadził do tego, że te teksty powstały (por. Moszyński 1984; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006: 17–78).

3

Z dotychczasowych rozważań wynika, że – poczynając od okresu przedpolskiego, kiedy to pojawiają się teksty pisane – jako istotny mechanizm kształtowania języka polskiego wkraczą **czynniki zewnętrznojęzykowe**, oddziałujące na styku *użytkownik języka ↔ język*, czyli w sferze socjolingwistycznej. Układają się one w cztery opozycyjne procesy, zachodzące w dwóch płaszczyznach:

- 1) demokratyzm, demokratyzacja ↔ elitaryzm, elitaryzacja;
- 2) etnicyzm, etniczacja ↔ globalizm, globalizacja.

Należy przyjąć, że w epoce praindoeuropejskiej, prasłowiańskiej, przedpolskiej i staropolskiej do XIII w. dominującą tendencją rozwojową języka (języków) był demokratyzm i procesy demokratyzacji powodowały brak istotnego rozwarstwienia kodu komunikacyjnego ze względu na stratyfikację społeczną. Mówiąc inaczej, panujący *knędz* posługiwał się takim samym językiem jak jego poddany *rab*. Ten stan możemy odnosić także do pierwszego zdania zapisanego w języku polskim z końca XII w. (*Daj,*

ać ja pobruszę, a ty poczzywaj)), które prezentuje status dyskursu komunikacyjnego typowy dla średniowiecznej polszczyzny. Jest to użytkowa, mówiona odmiana języka, bezpośredni dialog „twarzą w twarz”, dotyczący spraw codziennych, zachodzący w lokalnym środowisku ludzi bezpośrednio ze sobą związanych, używających potocznych, poufanych form w 2. os. lp. (zob. Dubisz 2013: 27). Nie wdając się w szczegółowe analizy, można stwierdzić, że tendencje demokratyzacyjne na trwałe wpisują się w rozwój polszczyzny zarówno w jej odmianach mówionych, jak i pisanych, tak w wariantach oficjalnych, jak i nieoficjalnych. W literaturze za przedstawicieli nurtu „demokratycznego” można uznać przykładowo Mikołaja Reja, Wacława Potockiego, Adama Mickiewicza, Wincentego Pola, Teofila Lenartowicza czy wreszcie skamandrytów w okresie 20-lecia międzywojennego. O dominacji tendencji do demokratyzacji możemy mówić w odniesieniu do polszczyzny ogólnej kształtującej się po 1945 r., a także w odniesieniu do polszczyzny współczesnej (por. Bajerowa 2003: 156, 157–158).

Przeciwstawny demokratyzmowi językowemu elitaryzm wprowadza w pierwszej kolejności pismo i religia. Pierwsze dowody na to znajdujemy w przytoczonych wcześniej tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich czy też w tekście *Bogurodzicy*. Ten elitarny nurt w poezji reprezentuje twórczość Jana Kochanowskiego, Jana Andrzeja Morsztyna, Ignacego Krasickiego, Juliusza Słowackiego, Cypriana Kamila Norwida, poetów okresu Młodej Polski, futurystów i awangardy z okresu 20-lecia międzywojennego, a także poetów współczesnych takich jak Zbigniew Herbert, Wisława Szymborska, Jerzy Harasymowicz. Trzeba także podkreślić, że polszczyzna ogólna ma charakter elitarny od XVI w. (kiedy powstają jej zaczątki) po 20-lecie międzywojenne.

Język na ogół ma podłoże etniczne (jest kodem określonego etnosu), ale o etnicyzmie jako czynniku wpływającym na jego rozwój możemy mówić dopiero wówczas, gdy jest on faktem uświadamianym sobie przez użytkowników języka. Pierwsze tego typu poświadczenia dotyczące polszczyzny mamy z XIII w. Są to uchwały synodów polskiego kościoła (z lat 1248, 1257, 1285, 1287, 1326, 1357) zobowiązujące księży cudzoziemców do znajomości języka polskiego, nauczania po polsku pacierza oraz prezentacji po polsku wykładu z *Biblij* podczas nabożeństw. W 1475 r. Jan Ostrobróg w swym łacińskojęzycznym traktacie *Monumentum Republicae ordinatione cognestum* sformułował zasadę obyczajowo-prawną dotyczącą cudzoziemców: „Niech się uczy mówić po polsku ten, kto chce w Polsce mieszkać”. Wtedy też rzecznikiem polszczyzny jako języka publicznej komunikacji staje się stopniowo stan rycerski, podczas gdy duchowieństwo nadal kultuwyje łacinę, a mieszczaństwo pozostaje w dużej części niemieckojęzyczne. Dalsze świadectwa etnicyzacji refleksji o języku polskim znajdujemy w twórczości Mikołaja Reja: „A niechaj narodowie wždy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają” (*Do tego, co czytał*), w rozwoju literatury polskojęzycznej w okresie odrodzenia, baroku i oświecenia, w artykułach Ignacego Krasickiego publikowanych w „Monitorze”, wreszcie w działalności Komisji Edukacji Narodowej, która po raz pierwszy wprowadziła do szkół różnego typu

polszczyznę jako język wykładowy i przedmiot nauczania, dzięki czemu po utracie przez Polskę niepodległości polszczyzna stała się symbolem trwania świadomości narodowej, o czym mówi fraza Karola Libelta: „Naród żyje, dopóki język jego żyje” (*O miłości ojczyzny*) (por. Milewski 1969; Rospond 1985; Dubisz 2012: 13–36).

Polszczyzna nigdy nie była i nie będzie językiem globalnym ze względu na uwarunkowania demograficzne i geograficzne. Zjawiska globalizmu i tendencji globalistycznych można zatem doszukiwać się jedynie w procesach, które zwiększały zakres (różnorako rozumiany) jej wcześniejszego występowania. Z takimi procesami mieliśmy do czynienia w XVI i XVII w. w wieloetnicznej I Rzeczypospolitej, w której – po bilingwizmie łacińsko-polskim lub cerkiewno-słowiańsko-polskim, a nawet trylingwizmie łacińsko-niemiecko-polskim – polszczyzna stała się do 1697 r. jedynym językiem urzędowym na terenie całego państwa. Podobnie rzecz się miała po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., kiedy to język polski stał się jedynym językiem państwowym w miejsce języków dawnych państw zaborczych. Trzeci niejako etap „globalizacji” języka polskiego pisze współczesność. W praktyce komunikacyjnej Unii Europejskiej bywa on spożytkowywany jako tzw. język wahadłowy, pośredniczący w translacji dokumentów unijnych na języki o mniejszej mobilności (np. bułgarski, chorwacki), co do których nie opracowano pełnego aparatu translatorskiego, lub jako język pośrednik w wymianie informacji między tymi językami (np. estoński – polski – chorwacki). Ta rola wiąże się ze statusem języka polskiego wśród języków państw Unii Europejskiej. Polszczyzna jest szóstym co do mobilności językiem wśród tych państw i zarazem językiem mającym największą liczbę użytkowników spośród słowiańskich państw Unii (por. Miodunka 2006).

4

W płaszczyźnie oddziaływania czynników zewnątrzjęzykowych kształtują się opozycyjnie **wzory mowy**, czyli sposoby formowania komunikacji i formy zachowań użytkowników języka wobec języka (por. Dubisz 2005). Ich repertuar sprowadza się do pięciu typów opozycji.

- a) **Konserwatyzm – modernizm**. Sięgając do historii literatury, można tu przykładowo wymienić spór warszawskich klasyków z wileńskimi romantykami w pierwszym 30-leciu XIX w., zakończony – jak wiemy – zwycięstwem manifestu romantycznego. Podobny charakter miała opozycja założeń poetyckich Skamandra i Awangardy w 20-leciu międzywojennym. Przykładów tej opozycji wzorów mowy dostarcza także współczesna polszczyzna. Konserwatyści językowi użyją jeszcze form czasu zaprzeszłego, podczas gdy w idiolektach modernistów już ta kategoria gramatyczna nie występuje, np. *on był długo myślał zanim podjął decyzję o głosowaniu w wyborach : on długo myślał zanim podjął*

decyzję o głosowaniu w wyborach. Podobne różnice dotyczą rozstrzygnięć normatywnych (poprawnościowych). Dla konserwatystów językowych jedynie poprawne konstrukcje to np. *włożyć płaszcz, na podstawie czegoś / opierając się na czymś*, podczas gdy moderniści za równie poprawne uznają sformułowania *ubrać płaszcz, w oparciu o*. Różnice dają się zauważyć również w stylistyce wypowiedzi medialnych – klasycznemu stylowi informacyjnemu przeciwstawia się innowacyjny styl włączający w tok wypowiedzi kolokwializmy, ekspresywizmy, a nawet wulgaryzmy.

- b) **Kosmopolityzm – nacjonalizm.** Pojęcie kosmopolityzmu językowego wiąże się na ogół ze zjawiskiem swoistego bilingwizmu, w którym występuje nierównorzędność kodów językowych. Język etniczny (rodzimy) jest uznawany za gorszy, codzienny, potoczny, prymitywny a język drugi za lepszy, odświętny, oficjalny, elegancki. Przez szereg stuleci (XI w. – 1. połowa XVIII w.) taką funkcję języka lepszego pełniła łacina, a następnie (2. połowa XVIII w. – pierwsze 30-lecie XX w.) język francuski. Dziś w polskiej sytuacji komunikacyjnej mamy pewne wykładniki kosmopolityzmu angielskojęzycznego. Nacjonalizm językowy jest tu rozumiany pozytywnie jako docenianie roli języka narodowego i dbałość o jego rozwój. Na szeroką skalę wprowadza ten nurt refleksji o polszczyźnie kultura odrodzenia, a następnie oświecenia, kiedy to ostatecznie pojęcie kosmopolityzmu językowego nabiera pejoratywnego odcienia znaczeniowego, a język narodowy zostaje uznany za jedno z dóbr skarbcza narodowego. Dziś przejawem swego rodzaju kosmopolityzmu językowego jest np. wymuszanie sporządzania w języku angielskim dokumentów projektów badawczych czy dokumentacji w postępowaniu o tytuł naukowy w sytuacji, gdy sprawy te są rozpatrywane przez polskie instytucje naukowe. Podobnym przejawem są cytaty z języka angielskiego wtrącane licznie w tok wypowiedzi w języku polskim, co zdarza się zarówno w dyskursie oficjalnym (m.in. naukowym), jak i potocznym (a także w slangu młodzieżowym). W takich sytuacjach mamy do czynienia ze swego rodzaju makaronizowaniem (polsko-angielskim).
- c) **Puryzm – liberalizm.** Przez *puryzm* rozumiemy przesadną dbałość o czystość i poprawność języka, natomiast *liberalizm* to tolerancyjny (czasem nadmiernie) stosunek do norm językowych i praktyki językowej. Pojęcie puryzmu łączy się z oświeceniową myślą normatywno-językoznawczą, wysuwającą pozytywny wówczas postulat zwalczania makaronizowania (polsko-łacińskiego lub polsko-francuskiego). Dziś wyróżniamy następujące typy puryzmu i liberalizmu językowego:
- puryzm nacjonalistyczny : liberalizm kosmopolityczny,
  - puryzm tradycjonalistyczny : liberalizm modernistyczny,
  - puryzm elitarny : liberalizm egalitarny,
  - puryzm egocentryczny : liberalizm populistyczny.

Przykładem puryzmu nacjonalistycznego jest m.in. zwalczanie wszelkich zapożyczeń z języków obcych i zastępowanie ich rodzimymi odpowiednikami – por. np. *chowa* zam. *dydaktyka*, *maszyna cyfrowa* zam. *komputer*, czes. *divadlo* zam. *teatr*. Puryzm tradycjonalistyczny sięga do form przestarzałych i archaicznych, ponieważ uznaje je za lepsze i godniejsze niż współczesne, np. w tytułaturze grzecznościowej *Wielmożny Panie* zam. *Szanowny Panie*, we fleksji *uczynim to* zam. *uczynimy to*, *pisarzów* zam. *pisarzy*, w wymowie *doktór* zam. *doktor*. Puryzm elitarny za poprawne i godne stosowania uważa jedynie formy charakterystyczne dla wąskiej (wyspecjalizowanej) grupy użytkowników języka, a puryzm egocentryczny preferuje indywidualizmy językowe (idiolektyzmy). Odpowiednie rodzaje liberalizmu językowego są przeciwstawieniem określonych rodzajów puryzmu (zob. Dubisz 1999).

- d) **Normatywizm – wolicjonalizm.** Normatywizm sprowadza się do kształtowania i stosowania norm poprawności językowej zgodnie z zasadami naukowymi, a wolicjonalizm polega na naginaniu tychże norm do własnego wyobrażenia o nich. Przykłady opozycyjnego traktowania faktów językowych w kontekście tych dwóch postaw to m.in. wymowa samogłosek nosowych (ą, ę > *ou*, *eu* / *om*, *en* / *o*, *e*), upowszechnianie formy *tą* (zam. *tę*) we wszystkich odmianach komunikatywno-stylowych wypowiedzi, odmiana (poprawna) i brak odmiany (niepoprawny) rzeczowników typu *kino*, *radio*, *metro*, nadużywanie feminatywów we wszystkich kontekstach stylistycznych (np. *premierka*, *posełka*, *doktorka habilitowana*).
- e) **Racjonalizm – emocjonalizm.** Z tą opozycją mamy do czynienia szczególnie często w sytuacji debaty, polemiki, kampanii wyborczej, kiedy to ścierają się argumenty racjonalne (rozważanie *pro et contra*) i emocjonalne (rozważanie tylko *pro* lub tylko *contra*). Ta pierwsza postawa (racjonalizm) łączy się zwykle z umiarkowanym modernizmem, nacjonalizmem, liberalizmem i normatywizmem; ta druga (emocjonalizm) ma zwykle w tle konserwatyzm językowy, czasem kosmopolityzm, zwykle swego rodzaju puryzm i wolicjonalizm. Trzeba bowiem pamiętać, że w publicznej komunikacji językowej zwykle występują w powiązaniu różne rodzaje wzorów mowy, a nie ich wyizolowane postacie, odzwierciedlając zróżnicowane etycznie i pragmatycznie intencje nadawców wypowiedzi (por. Budzyńska-Daca 2015; Budzyńska-Daca red. 2016; Kłosińska 2012).

5

Na oddziaływania czynników pozajęzykowych i zewnątrzjęzykowych nakładają się **mechanizmy / czynniki / tendencje wewnętrznojęzykowe**, występujące już w obrębie samego systemu językowego i regulujące proporcje między jego składnikami. Są to następujące mechanizmy: **kompletacja**, **ekonomizacja**, **unifikacja**, **repartycja**, **nobilitacja**. Ich funkcjonowanie na przykładzie najnowszych dziejów języka

polskiego (1918–2018) znalazło omówienie w jednym z moich wcześniejszych artykułów, dlatego też w tym miejscu ograniczam się jedynie do podania wybranych przykładów (zob. Dubisz 2022).

- **Kompletacja**, np. ilościowy rozwój słownictwa (od 15 000 jednostek w okresie staropolskim do ponad 300 000 współcześnie), zapożyczanie nowych formantów prefiksalnych i sufiksalnych (*euro-*, *neo-*, *super-*, *tele-*, *ultra-*, *-acja*, *-ada*, *-unek*), powstanie półmiękkich spółgłosek *s'*, *z'*, *c'*, *dz'*.
- **Ekonomizacja**, np. zanikanie samogłosek nosowych, ograniczanie odmienności rzeczowników pochodzenia obcego (w tym nazwisk), utożsamienie form wołacza z mianownikiem w rzeczownikach, zanikanie odmiany liczebników zbiorowych, wychodzenie z użycia słownictwa przestarzałego i archaicznego.
- **Unifikacja**, np. ustalanie się jednolitego akcentu paroksytonicznego, stabilizacja wzorców deklinacyjnych i koniugacyjnych, utrwalone schematy składniowe, ujednolicone formuły powitań i pożegnań.
- **Repartycja**, np. D. lp. rzeczowników r.m. *-a* : *-u* (*chłopca* : *wozu*), różne modele intonacyjne zdań oznajmujących, pytających i rozkazujących, feminatywa (*gość* – *gościni*, *minister* – *ministra*, *nauczyciel* – *nauczycielka*), specjalizacja formantów (*pal-acz* : *pal-nik*), odcienie znaczeniowo-stylistyczne synonimów (*ładny* – *piękny* – *uroczy*).
- **Nobilitacja**, np. uproszczenia i upodobnienia w grupach spółgłoskowych w wymowie poprawnej (*królestfo*, *jaoko*), formacje i formanty środowiskowe w polszczyźnie ogólnej (*debeści-ak*, *ważni-ak*), pierwotne potoczmy leksykalne w wyższych rejestrach języka (*fajnie*, *sie masz*, *OK*, *róbta*, *co chceta*).

***

Konkluzje powyższych rozważań można sprowadzić do trzech konstatacji:

- całość mechanizmów rozwojowych języka w sferze uwarunkowań pozajęzykowych, zewnętrznojęzykowych i wewnętrznojęzykowych określamy mianem **ewolucji języka**, która jest wielopłaszczyznowa i przebiega w wielu etapach czasowych;
- rozwój języka przebiega w ścisłym związku z rozwojem wspólnoty komunikacyjnej, która się nim posługuje, **język jest taki jak społeczeństwo**, które się nim posługuje;
- **zmiany językowe** zachodzą w **sposób stały, ciągły, nieuchronny, stopniowy** i **niepostrzeżony**, tak że dopiero po upływie pewnego czasu możemy stwierdzić, że stan języka jest inny niż jego stan wcześniejszy.

Bibliografia

- Bajerowa, I. 1980. *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bajerowa, I. 2003. *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baudouin de Courtenay, J.N. 1922. *Zarys historii języka polskiego*. W: *Dzieła wybrane*, tenże, 1983, t. 5, s. 99–186. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bednarczuk, L. 1986. *Wprowadzenie*. W: *Języki indoeuropejskie*, red. tenże, t. 1, s. 17–49. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Budzyńska-Daca, A. 2015. *Retoryka debaty. Polskie wielkie debaty przedwyborcze 1995–2010*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budzyńska-Daca, A. red. 2016. *20 polskich telewizyjnych debat przedwyborczych*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S. 2006. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz, S. 1997. *Język polski poza granicami kraju – wstępne informacje i definicje*. W: *Język polski poza granicami kraju*, red. nauk. tenże, s. 13–46. Opole: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Opolskiego.
- Dubisz, S. 1999. *Z historii puryzmu i liberalizmu językowego*. W: *Polszczyzna w komunikowaniu publicznym*, red. W. Gruszczyński, J. Bralczyk, G. Majkowska, s. 9–17. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Dubisz, S. 2005. *Językowa dziewiętnastowieczność*. W: *Polonistyka w przebudowie*, red. M. Czermińska i in., t. 2, s. 585–600. Kraków.
- Dubisz, S. 2012. *Język – Historia – Kultura (wykłady, rozprawy, rozważania)*, t. 3. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz, S. 2013. *Kultura językowych zachowań. Od dialogu do polilogu – czyli o tym, jak rozmawiał włodyka z żoną, pan z wójtem i plebanem, rodak z rodakiem, a Polak z Polakiem*. W: *Kultura zachowań językowych Polaków. Materiały z VIII Forum Kultury Słowa, Rzeszów, 20–22 października 2011*, red. nauk. M. Krauz, K. Ożóg, s. 19–37. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Dubisz, S. 2017. *Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione)*, t. 5: *Współczesna polszczyzna ogólna*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz, S. 2020. *Najnowsze dzieje języka polskiego. Rozwój polszczyzny w latach 1918–2018*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Dubisz, S. 2022. *Najnowsze dzieje języka polskiego (1918–2018). Poradnik Językowy 10*, s. 11–26.
- Heinz, A. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jodłowski, S. 1979. *Losy polskiej ortografii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klemensiewicz, Z. 1974. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kłosińska, K. 2012. *Etyczny i pragmatyczny. Polskie dyskursy polityczne po 1989 roku*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

- Krzemień-Ojak, S., Nowowiejski, B. red. 2001. *Przyszłość języka*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurkowska, H. red. 1981. *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Miodunka, W.T. 2006. *Język polski w Unii Europejskiej*. W: *Na chwałę i pożytek nasz wzajemny. Złoty jubileusz „Polonicum”*, red. E. Rohozińska, M. Skura, A. Piasecka, s. 177–186. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Moszyński, L. 1984. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SMiTK – Kopaliński, W. 1985. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Starowieyski, M. 2011. *Tradycje biblijne. Biblia w kulturze europejskiej*. Kraków: Wydawnictwo PETRUS.
- USJP – Dubisz, S. red. nauk. 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4 (1–6). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

History – culture – language. Mechanisms of language development: The case of Polish

Summary

Interpreting the myth of the Tower of Babel enables us to capture the general mechanism of language development: an event / experiences / history > cultural changes > linguistic changes, i.e., an extra-linguistic phenomenon > external language changes > internal language changes. Among the most common extralinguistic phenomena are migrations, political events, supernatural and civilization-driven events. External factors affecting language change form an array of four divergent processes along two separate lines: democratization ↔ elitization; ethnicization ↔ globalization. These factors also influence the emergence of language patterns, the repertoire of which boils down to five types of oppositions: conservatism – modernism, cosmopolitanism – nationalism, purism – liberalism, normativism – volitionalism, rationalism – emotionalism. The impact of extralinguistic and language-external factors overlaps with the internal linguistic mechanisms that balance the components of a linguistic system: completion, economization, unification, repartition, and nobilitation.

Keywords: history – culture – language – language evolution – mechanisms of development of the Polish language – extralinguistic, language-external, language-internal factors.

Trans. Marta Falkowska